
EURÓPAI UNIÓ - EURÓPAI IDENTITÁS

DÉR ALADÁR

Az európai identitás elméleti alapjai

Az Európai Unió nem kerülheti meg a
társadalmi-kulturális identitás, a küldetés és
a legitimáció komplex és fájdalmas kérdéskörét...

Mark Leonard

Az európai identitás az utóbbi másfél évtized társadalomtudományi slágertémáinak egyike volt. „Karrierjét” az európai társadalom- és nemzetfejlődés két alapvető trendjének köszönhetjük: az európai politikai tér, a „vesztfáliai rendszer” sokat emlegetett átrendeződésének (amit Roger Brubaker „masszív reorganizációnak” nevez), másfelől a közösségi tudatformák ehhez igazodó változásainak, amit a szakirodalom az „identitások kríziseként” (Pierre Hassner), illetve az identitáskeresés (Robert Hettlage: „Identitätsfindung”) állapotaként aposztrofál (Brubaker, 1996: 1–10; Hassner, 1999: 170; Hettlage, 1997: 320 és köv. old.).

Ebből az identitáskeresésből kiemelkedik a születőben lévő, új európai identitás fogalmának, a tradicionális – mindenképp: nemzeti – identitásformákhoz való viszonyának, s végül jelenlegi helyzetének és várható fejlődéstendenciáinak problematikája. Cikkünk – a témakörben végzett korábbi kutatásaink eredményeinek egyfajta szintézise és kiegészítése, továbbfejlesztése – e három kérdés elemzésével foglalkozik, azok legfontosabb társadalom- és politikaelméleti vonatkozásaira koncentrálna – a szociálpszichológiai irodalmat és az empirikus-szociológiai részlemzéseket csak a legszükségesebb mértékben fogjuk érinteni.

AZ EURÓPAI IDENTITÁS FOGALMA

Bár a kollektív identításoknak rendkívül jó elméleti alapirodalma van, az európai identitás definiálása az átlagosnál nehezebb feladat elé állítja a téma kutatóját. Ennek egyik oka az európai népeességnek – mint identitásszjektumnak! – a helyi-lokális közösségektől a régiókon és nemzetállamokon át az Európai Unióig terjedő többszörös fragmentáltsága, minek következtében Európa csakis a „községek községeként” (Amitai Etzioni) egzisztálhat, amit az angolszász szakirodalomban (pl. James H. H. Weiler) előszeretettel illetnek a „multiple démoi” elnevezéssel (Etzioni, 2001: 150; Weiler 1999: 344 pp.). Előnyösebb – bár korántsem egyszerű – elemzési metódus lehet, ha inkább az identitásobjektumból, az azonosságtudat kapcsolódási-vonatkozási pontjaiból indulunk ki.

Az adott esetben ez az *Európa-fogalom* ugyancsak nehéz tisztázását követeli meg, amit – Timothy G. Ash és Václav Havel tematizációját alapul véve – hármas: földrajzi, kulturális és politikai dimenziójában ragadhatunk meg (Ash, 1998–1999: 106–107; Havel, 2000: 4). E három dimenzióból a „földrajzi Európa” tűnik – legalábbis témánk szempontjából – a legegyszerűbb alapképletnek: a kontinens határait mindvégig nagyfokú változékonyság, történelmi „pulzálás” és többértelműség jellemezte – és jellemzi ma is. A francia geopolitikai iskola kiváló képviselője, Michel Fouchet „változó földrajzú Európák”-ról, „elmosódott geopolitiká”-ról beszél, s arról, hogy emiatt meg kellene fordítani a klasszikus tételt, miszerint „Európa politikája földrajzában rejlik” – ama tétel javára, hogy „Európa földrajza rejlik politikájában ...amit az európaiak realista módon eldöntenek.” Azaz a „földrajzi Európa” definíciós nehézségei a „politikai Európa” identitásképző szerepe felé mutatnak (Fouchet, 1999: 116).

Az *igazi diskurzus* a második és harmadik Európa-értelmezéshez kapcsolódik és az európai azonosságtudat *kulturális és/vagy politikai jellegének* eldöntését jelenti. Erre a kérdésre többféle válasz is létezik, s ezeket tematizálva két alappozíciót különíthetünk el:

1. A kétféle – kulturális és politikai – paradigmának a „vagy-vagy” logikáját követő, többé-kevésbé merev elkülönítése és szembeállítás. Jean-Marc Ferry francia kutató például az „Európa-diskurzus” két alapmodelljét különbözteti meg: a kulturális alapú „tradicionális-fundamentalista” és a döntően politikai beállítottságú „modernista-konstruktivistá” pozíciót. Az első esetben az európai identitás a „minőségi Európa” több ezer év alatt felhalmozott, kanonizált értékrendjéhez kötődik, Gerard Delanty szerint „kifejezi Európa kulturális egységét”. A második esetben identitásobjektumként az ún. „intézményi Európa”, vagyis az Európai

Unió jön számításba a maga politikai rendszerével, politikai értékrendjével, politikai elitjével egyetemben. „Az európai identitás ...az Európai Unió politika identitása” – írja erről Heinrich Schneider német történész –, s „nem csupán tradíciókból vezethető le, inkább politikailag határozható, illetve válaszolható meg” (Ferry, 1999: 32–33; Delanty, 1999: 267; Schneider, 1991: 160).

2. A második alappozíció egy kompromisszumos, „is-is”-formulát követ, amelyben az európai identitás egyszerre politikai és kulturális meghatározottságú, s ezek a szegmentumok komplexkomplementer, de mégis hierarchizált formában – azaz valamelyik komponens dominanciája mellett – alkotják az Európa-tudatot. Ennek a pozíciónak két aletesete van. Az elsónél – Walter Reese-Schäffer kategorikus megfogalmazása szerint – „az európai kulturális identitás alárendelődik a politikai integrációnak”, a másodiknál – Rostoványi Zsolt szavaival – az (európai) identitás „meghatározóan kulturális kategória”, de „mind gyakrabban jár kifejezetten politikai konzekvenciákkal”, identitáspolitikai teendőkkal (Reese-Schäffer, 1999: 260; Rostoványi, 1999: 59, továbbá: Garcia, 1993: 10).

Véleményünk a második pozícióhoz, pontosabban annak első variánsához áll közel. Ezt alátámasztandó vegyük szemügyre *a két paradigma mögött álló* határozott, többé-kevésbé zárt *érvrendszert*, melyek mindegyike egy-egy karakteres szillogizmust követ. *A kulturális paradigma* érvrendszere négy téziséből áll:

1. A kultúra az emberek gondolkodását-viselkedését és ezáltal az emberi közösségek belső kohézióját-integrációját generáló értékeknormák összessége. Ahogy ezt Geert Hofstede holland kutató megfogalmazta: a társadalmi valóság szimbolikus-érzelmi reflexióján túlmenően a kultúra fő feladata „az emberi gondolkodás kollektív (be)programozása” („programming of the mind” – Hofstede, 1994: 5).
2. A kultúra és a benne foglalt értékrend általában nem közvetlenül hat az individuális és kollektív tudatra, hanem úgy, hogy egy-egy közösséghez kapcsolódik, annak fogalmát – ahogy Stuart Hall írja – „jelentésekkel tölti fel”, megkönnyítve ezzel mind az értékek, mind a közösség elfogadását, a velük történő azonosulást. A kultúrák – nemzeti vagy európai formában – így „alkotják meg az identitásokat” (Hall, 1997: 59).
3. Európa esetében – a lehetséges dimenziók közül – a kultúra prioritása, a kulturális jelleg elsődlegessége érvényesül. „Európa ...egy bizonyos szellemi élet, tevékenység, alkotás egységét jelenti,– írta Edmund Husserl a harmincas években, Rostoványi Zsolt pedig napjainkban fogalmazza meg az „Európa nem más, mint egy közös (»európai«) értékren-

den alapuló kultúra” formuláját (Husserl, 1972: 332; Rostoványi 1999:56).

4. A szillogizmus végkövetkeztetése: az európai identitás – döntően vagy kizárólagosan – kulturális jellegű, kulturális identitás lehet... Ez lesz az új Európa „legerősebb kötőanyaga” (Peter Glotz), a legfőbb garanciája annak, hogy az Európa-ház „transznacionális rendjét konszenzusra alapozhassa” – ahogy Klaus Eder fogalmaz (Glotz 1999: 216; Eder, 1999: 152).

A *politikai paradigma* alapjául szolgáló szillogizmus három alaptézisre épül:

1. Első tézis: az identitás a társadalmi-politikai közösségek kialakulásának, egzisztálásának és fejlődésének alapvető, konstitutív eleme. Legitimitásuk, belső kohéziójuk és stabilitásuk annak függvénye: mennyire tudnak az adott csoport tagjai azonosulni a csoport norma-, szerep- és értékrendjével – ahogy erről Herbert Kellmann szociálpszichológus csoportelméletében olvashatunk (Kellmann, 1973). Ez a normatív-integratív alapfunkció a politikai közösségek esetében – a hatalmi konnotáció miatt – még fokozottabban érvényes, ahogy ez Malek Chebel vagy William J. M. Mackenzie politikai identitásról írt munkáiban szerepel (Chebel, 1986: 142–150; Mackenzie, 1985).
2. Második tézis: az európai integráció, az Európai Unió – bár ez komoly vitatéma! – már jelen formájában is megfelel a politikai rendszer követelményeinek – írja a neves integráció-szakértő Wolfgang Wessels; Navracsics Tibor szavai-val: „egy sokszereplős és komplex politikai teret” alkot. Ez a közösség az európai egységtörekvések letéteményese, a leendő „európai architektúra”¹ magva lehet, Richard Münch szerint „az európai társadalom középpontjában... az Európai Unió áll” (Wessels, 1997: 693; Navracsics, 1998: 268; Münch, 1996: 160).
3. A következtetés: ennek a sajátos, átalakulóban-fejlődőben („in statu nascendi”) lévő politikai közösségnek – mint minden politikai entitásnak! – eminens szükséglete, hogy tagjai (polgárai!) „azonosulhassanak a fennálló renddel és annak politikai képviselőivel” – írja az európai politika identitás alapképletéről Bayer József. Sergio Dellavalle olasz kutató e pozitív politikai attitűd normatív-finalista jellegét emeli ki – szerinte ugyanis az egyesült Európa csakis olyan politikai „mechanizmusként” teljesezhet ki, amit „polgárai akarnak és legitimálnak, s aminek elsősorban az ő értelmes igényeik kielégítéséhez kell hozzájárulnia” (Bayer, 1999: 15; Dellavalle, 1993: 265).

A „politikai közösség = politikai identitás” önmagában is meggyőző formuláját a szakirodalom egyéb, elméleti és elmélet-történeti érvekkel is alátámasztja. Ha az eddigieket a politikai paradigma direkt igazolásaként fogjuk fel, a kulturális paradigma kritikáját – ami annak az európai identitáskonstrukció szempontjából vett alkalmatlanságát, elégtelenségét hangsúlyozza – a politikai paradigma *indirekt bizonyításának* tekintetjük. Ennek is három alapmotívuma van:

1. Az európai kultúra történeti és nemzeti alapú diverzitása, melyet alapul véve az egységes európai kultúra, a kulturális paradigma premisszája – egyszerű „utópia”, „üres stiláris formula” vagy a nagy európai mítoszok egyike – ahogy ez Dieter Rohnte, Klaus Eder német, illetve Alan Sked angol szerzőknél megfogalmazódik (Rohnte, 1995: 49–50; Eder, 1999: 154–155, Sked, 190–191).
2. Az európai társadalomfejlődés által „kitermelt” érték- és normarendszer a nemzetköziesedés és különösen annak jelenlegi, globális szintje hatására megszűnik Európa „differenciá specífica”-ja lenni, és feloldódik egy tágabb – „nyugati”, „euro-atlanti” avagy éppen „világtársadalmi” – értékrendben. „Ami csak Európa volt – írja Heller Ágnes – ma az egész világ”, a modernitás és „csatolt” értékei „megszűnnek európai identitást teremteni” (Heller, 1999: 10).
3. A kultúra és a kulturális-nemzeti identitás erősen múlthoz kötődő, historizáló-tradicionalista jellege miatt is problematikus lehet egy jövőorientált európai közösség és európai identitás szempontjából, amelyben – André Berten megfogalmazásában – „a jövő dimenziója túlsúlyban van („überwieg”) a múlt dimenziója felett...” (Berten, 1999: 61).

Eddigi elemzésünk az európai identitás szupranacionális (az Európai Unióhoz kötődő) és politikai (pozitív politikai identitásként értelmezett) meghatározása felé mutatnak, de egyúttal felvetik azt a kérdést: *eliminálható-e ezen az alapon a kulturális és a nemzeti dimenzió?* A téma irodalmában, mindenekelőtt az európai nemzetfejlődés egyik gyakorta hivatkozott, „etnogenezis”-ként aposztrofált elméleti modellben találkozhatunk is ezzel. Ennek lényege – legalábbis témánk szempontjából – abban foglalható össze, hogy a kiindulópontul szolgáló etnikum még „par excellence” kulturális-nyelvi közösség, kulturális identitással – ahogy erről Anthony D. Smith, Bettine Westle és mások munkáiban olvashatunk. (Smith, 1986, 1991.; Westle, 2000). A modernitással létrejövő nemzet és a tág értelemben vett, a nacionalizmussal szinonim értelemben vett nemzeti identitás² – az „etnosz” és a „démosz” szintézisének megfelelően – már kettős, duális: kulturális és politikai arculattal (és identitással) bír (Kellas, 1991: 16; Bell, 1975: 141 pp.); s végül az európai közös-

ség és azonosságtudat – az állam és nemzet „posztmodern” szétválása, a „nemzeti egyenlet” két felének divergenciája (Hall, 1997: 72 pp.), „nemzetfogalom analitikai szétbontása” (Navracsics, 1998: –330), a nemzet „dekonstrukciója” (Silvermann, 1995) következtében – már csak politikai jellegű lesz, amennyiben az állami-politikai kompetenciák egyre inkább „közösségi” szintre tevődnek át, az állam – mint konstitutív elem! – nélkül maradó nemzet pedig „elveszti koherenciáját” (Wallace, 1995: 75), s „azonnal elformátlanodik” (Hobsbawm, 1997: 240).

A *dekonstrukció* fenti *konceptiója* nem köthető mereven az európai közösséghez, elméleti alapjai már az ún. „alkotmányos patriotizmus” – a nemzeti-nemzetállami identitás „tisztán politikai” felfogását képviselő – fogalmában is fellelhetők. Ez a Jürgen Habermas révén elhíresült koncepció – Raul P. Wolff lojalitáselméletéhez hasonlóan (Wolff, 1968: 51 pp) – egy, az intézményekhez és „a demokrácia ...univerzális értékorientációjához” kötődő „feltételes” vagy „szerződéses” lojalitástípust képvisel, ami a történelmi tapasztalatok alapján szükségyszerűen elválik a klasszikus kulturális-tradicionális, etnikai-nemzeti tudattól. Habermas szavaival: „a kijózanodott politikai identitás elkülöníti magát a nemzeti történelemre összpontosító múlttól...” (Habermas, 1987; 1989). Ez a gondolati konstrukció aztán kilépett a nyolcvanas évek német történészvitájának kereteiből, hogy „nagyban”, az Európai Unióra alkalmazzák – többféle verzióban is. Az egyik ilyen megfogalmazás szerint a jövő Európája egy nagy, átfogó politikai közösség (és identitás!) lesz, a „depolitizált” nemzetek pedig egyféle „kulturális kommunák”-ként, skanzenként léteznek majd ezen belül (Dumont, 1999: 139; Ferry, 1999/b: 111; Castells, 1997: 51). A másik verzió már teljesen eltekint – még virtuális értelemben is – a nemzeti entitásoktól, állítva, hogy a hálózati alapú társadalomszerveződésre épülő „posztnacionális” (Európa-)politika teljesen „deteritorializálni” és „denacionalizálni” fogja az európai struktúrát. A „hálózat... elhomályosítja a területet és a nemzetet” – írja erről egy francia politikai szótár (Montbrial–Klein, 2000: 446), de bőven olvashatunk erről a nemzetközi kapcsolatok más, modern irodalmában is (jó összefoglalót ad erről: Axford–Huggins, 1999). A dekonstrukciós paradigma a nacionalizmust sem „kíméli”: a „depolitizálódás” axiómája itt azt jelenti, hogy a nacionalizmus megszűnik komplex tudatforma lenni (lásd: 2. jegyzet), Hans Kohn klasszikus megfogalmazásában: „elvesztheti kapcsolatát a politikai szervezettel, és akkor intim, belső érzés maradhat. És akkor, de csak akkor, a nacionalizmus kora ...a múlté lesz” (Kohn, 1962: 23–24).

Az „alkotmányos patriotizmus” alapmodelljét több kritika is érte „kulturális relativizmusa”, „anacionális”, „absztrakt normativizmusa” miatt. Charles Taylor például kiemelte: a pat-

riotizmus nemcsak egy általános demokratikus értékrend absztrakt elfogadását jelenti, hanem egy konkrét – nemzeti-nemzetállami – közösséggel való azonosulást is (Taylor, 1995: 13); Paul Thibaud pedig arról írt, hogy „a kulturális és politikai nemzet elválasztásával *rizikót vállalunk...*, a politikát illetően azt, hogy már nem tud demokratikusan funkcionálni..., a kultúra esetében pedig azt, hogy belefut a piacba, hogy nem tud egy olyan identitáshoz kapcsolódni, amelyet a politikum dolgoz és formál ki” (Thibaud, 1991: 60, kiemelés tőlem – D. A.). Habermas – részben e kritikai vélemények, részben a globalizációs tematika „berobbanása” miatt – a kilencvenes évekre változtat álláspontján. Ekkor írt munkáiban két alapmotívum dominál: az „alkotmányos patriotizmus” egyfelől továbbra is az új, európai identitás – a „posztnacionális identitás” – alapmodellje marad, anélkül azonban – s ez a másik fő motívum –, hogy kozmopolita (világtársadalmi) jelleget öltene. Leszögezi: az európai identitás alapjául szolgáló „univerzális” értékek elfogadásához kettős közösségi megjelenítés kell: az Európai Unió (demokratikus!) intézmény- és jogrendszerének elfogadása, másfelől egy ilyen politikai identitás „csakis a különböző nemzeti kultúrákból kristályosodhat ki ...az univerzalisztikus jogelveknek a nemzeti történetektől átítatott változataiból kell összetevődnie” (Habermas, 1992: 644–645; 1998: 133–135).

A kulturális-tradicionális (etnikai-nemzeti) dimenzióknak ez a „rehabilitálása” egy árnyaltabb definíciót tesz lehetővé. Eszerint: *Az európai identitás az „intézményi” Európához és a benne megtestesülő általános, demokratikus értékrendhez kötődő, kulturálisan motivált és közvetített, „posztnacionalista” politikai identitás, ami legjobban az „alkotmányos patriotizmus” fogalmával elemezhető és modellezhető.*

AZ EURÓPAI ÉS NEMZETI IDENTITÁS VISZONYRENDSZERE

Az európai társadalomszerveződés közösségelvű – „kommunitarista” – szemlélete, a „közösségek közössége” ismert paradigmája azt is jelenti, hogy kontinensünket napjainkban – és egyre inkább! – az ezekhez kapcsolódó identitásformák genetikusan-funkcionális kapcsolatrendszere is meghatározza. E kapcsolatrendszerből – az európai identitáskonstrukcióból – jelentőségét tekintve az európai és nemzeti identitás viszonya emelkedik ki. Ezt a viszonyt már sokan és sokféleképpen modellezték. Elemzésünkben Max Haller osztrák kutatóhármast – konfliktus-, neutralitási és komplemententézist tartalmazó – klasszifikációját vesszük alapul (Haller-Gruber, 1996: 338 pp).

A Haller-formula *konfliktustézise* két feltételezésen nyugszik:

1. Európa – s főleg az európai integráció – a 20–21. század fordulóján a 18–19. századi európai nemzetképzés, nemzeti konszolidáció klasszikus modelljét fogja követni: az európai nemzeteket és nemzetállamokat egy „Európa-nemzetbe” és „Európa-államba” fogja integrálni, melyek tudati kifejeződése az ún. „euronacionalizmus” lesz. „A nemzetállamok alacsonyabb szinten járták végig ezt a fejlődési utat – írja Richard Münch. – Napjainkban magasabb szinten figyelhetjük meg ugyanazt a folyamatot” (Münch, 1996: 398).
2. Az európai identitás (alias „euronacionalizmus”) „a nemzeti identitások rovására alakul ki – olvasható ugyancsak Richard Münchnél –, és ennek hatására a nemzeti identitások szembefordulnak az új fejleményekkel”. A nemzeti identitások az európai és regionális identitások „harapófogójába” kerülnek, s ez a szituáció egy idő után nemcsak erodálja és relativizálja, hanem felváltja („ersetzt”) a régi, idejét múlt nemzeti alapú szerveződést. E folyamat (és az azt kifejező „Ersatz-tézis”) fő aktorát a téma szakértői inkább a regionális identitás(ok)ban látják – ahogy Yann Fouéré fogalmaz: „Európa akkor valósul meg, ha a helyi és tájegységi realitások győzedelmeskednek a nemzeti mítoszokon, amelyek nevében évszázadokon át elnyomták őket” (Fouéré, 1968: 80).

A konfliktustézisnek – ami lényegét és következményeit tekintve egybeesik az előző fejezetben tárgyalt dekonstrukciós paradigmával – természetesen van bizonyos igazságtartalma, de nem a „ki kit győz le”, hanem a két identitásforma közti elkerülhetetlen versengés, a kompetencia jegyében. Ahogy Oriana Angelucci írja: két „horizontális” identitásról van szó, melyek „szituatíván aktiválódnak és kerülnek fölénybe, anélkül azonban, hogy kizárnák egymást” (Angelucci, 1993: 320). A tézis mélyrehatóbb nemzetelméleti bírálatát adják azok a szerzők, akik az „Európa-nemzet” létrejöttének lehetőségét, annak keretfeltételeit vonják kétségbe. A téma egyik legkiválóbb szakértője, a már idézett Anthony D. Smith három ilyen feltételről tesz említést: a premodern etnikai előzményekről, a kulturális homogenizáció hiányáról és a földrajzi határok bizonytalanságáról beszél (Smith, 1992: 56). Soledad Garcia a társadalmi-politikai feltételek irányában bővíti ezt az elemzést, szerinte a közös nyelv és etnicitás, a munkaerő szabad áramlása és a teljes jogú állampolgársággal együtt járó civil társadalmi mentalitás lehetne egy sikeres össze-európai nemzetépítés alapfeltétele (Garcia, 1993: 2–3). S utolsóként lehetne felhozni azt az argumentumot, hogy a kétféle azonosságtudat között statisztikailag sem bizonyítható a fordított arányosság, így – Claude Tapia francia szociológus megállapítása szerint – „az Európa-ellenes-

ség és a politikai nacionalizmus közötti abszolút megfelelésképzelés meglehetősen elhamarkodott” (Tapia, 1997: 101–102). Az „Ersatz-tézis” helyett tehát inkább arról van szó, hogy az új (többek között: európai) identitások *ráépülnek* a régiekre (Taylor, P., 1996: 184 – kiemelés tőlem, D. A.). Ráépülnek, de hogyan? A választ a Haller-formula második és harmadik tézisének elemzése adja meg számunkra.

Az ún. *neutralitási tézis* a kétféle azonosságtudat viszonyát a direkt, genetikus vagy funkcionális összefüggés kiiktatásával a *passzív-mechanikus egymásmellettségre* redukálja. Stanley Hoffmann már 1966-ban arról írt, hogy a kétféle identitás között feszültség van, de ez a viszony könnyen semlegessé is válhat, „a nemzet meg tudja győzni önmagát, hogy »kohéziója és különbözősége« jobban megőrizhető, egy nagyobb (»larger«) entitásban” (Hoffmann, 1966: 869). A későbbiekben a tézis kétféle, vertikális és horizontális értelmezést is kapott. Az első esetben – a föderatív struktúra logikáját követve – az európai identitás úgy jelenik meg, mint a nemzeti entitások felett átívelő (Siegfried Schwarz: „überwölbende”), vagy azokat lefedő (Albert F. Reiterer: „überdachende”) tudatforma (Schwarz, 1997: 57; Reiterer, 1988: 96). A horizontális értelmezés az európai integráció jól ismert „kormányközi” modelljével harmonizál. Ezt alapul véve Klaus Pöhle német politológus úgy látja: a kétféle kötődés nemcsak egymásra épülhet, hanem „egymás mellett is fenn tudnak maradni” („nebeneinander bestehen bleiben” – Pöhle, 1993: 254). Ide sorolható a gyakran idézett „mozaik-Európa” – vagy „Európa-mozaik” – koncepciója is, ami az Augie Fleras–Jean Leotard Elliott szerzőpáros szerint azt jelenti, hogy az európai társadalom „egyedi, különleges színű, formájú és felületű darabokból áll”, melyek „egységes és összefüggő mintává, illetve teljes képpé rendeződnek. Az összhatás meghaladja az egyes darabokét...” (Fleras–Elliott, 1997: 36–38).

A *neutralitási tézisnek* két komolyabb ellenérve van, melyek a kiiktatott genetikus és funkcionális kapcsolatot hangsúlyozzák. A „fiatalabb” európai identitás nem a semmiből, „ex nihilo” jön létre – mondja az első ellenérv –, hanem a nemzeti identitás „közbejöttével”, ami – Stanley Hoffmann és Ronald Inglehardt kifejezésével élve – egyféle „ugródeszka” („springboard”) szerepét tölti be, egy új, funkcionálisan analóg, de összességében vele nem azonos minőségű tudatforma kialakulásában (Hoffman, 1966; Inglehardt, 1970). A funkcionális kapcsolaton adott esetben az értendő, hogy az európai és nemzeti identitás egy-egy politikai ideológia vagy politikai attitűd közös nevezőjét, rendező elvét képezheti. A már idézett Claude Tapia az identitásformák „ideológia szenzibilitásáról” beszél; Hans Jürgen Eysenck „hierarchikus attitűdmodelljében” a nemzeti kötődés két formában (etnocentrizmus, patriotizmus) is szerepel a konzervativizmus „attitűdszintjében”; több ma-

gyar kutató (Körösényi András, Simon János) pedig a jobb- és baloldali eszmerendszerek értékrendjét kutatva jutott arra következtetésre, hogy az előbbieket inkább (de nem kizárólagosan!) a nemzeti, az utóbbiak pedig inkább az európai orientációt preferálják (Tapia, 1997; Eysenck, 1996: 94; Körösényi, 1991: 75–77; Simon, 1999: 100–101).

A Haller-formula harmadik, *komplementer tézisé*t már eddigi elemzésünkben is érintettük, hiszen a köztük lévő genetikusság és funkcionális kapcsolat a két identitás egymást kiegészítő alapviszonyát feltételezi. A téma szakirodalma a kölcsönös kiegészítést („Ergänzung”-tézis), a két identitásforma „dialektikus kapcsolatát” (Gerard Delanty) taglalja bővebben, a „mivel” és „hogyan” két alapkérdésére keresve a választ (Delanty, 1999: 275). Az első kérdésre adandó válasz kulcsát ismét Oriana Angelucci adja a kezünkbe, megállapítva, hogy a kétféle identitás „kompatibilis megoldásokat kínál eltérő szükségletekre” – amennyiben a nemzeti identitás inkább kulturális, affektív, historizáló-tradicionalista, az európai tudatforma pedig inkább (de most sem kizárólagosan!) politikai, kognitív-evaluatív és jövőorientált karaktervonásokkal rendelkezik (Angelucci, 1993: 320).

A „hogyan” kérdésre kettős válasz adható: egymás tartalmi gazdagításával, amit a köztük lévő kommunikatív-diszkurzív cserekapcsolat tesz lehetővé. Igaza van Robert Hettlagénak: „ezek a részidentitások nemcsak egymás mellett állnak (lásd neutralitási tézis – D. A.), hanem áthatják és átfedik egymást” (Hettlage, 1994: 61), ami nem jelenti a kétféle orientáció különeműségének megszűnését – inkább arról van szó, hogy „a kultúrák kölcsönözhetnek egymástól anélkül, hogy fel kellene áldozniuk identitásukat” (Fernandez-Armestro, 2001: 215). A kétféle – európai és nemzeti – identitás lényegének, egymásra épülő komplementer viszonyának elemzéséhez és megértéséhez jó szolgálatot tehet az identitáskonstrukció ún. *kódelmélete* is, melynek alapjait Shmuel Eisenstadt és Bernhard Giesen dolgozták ki és Roger Delanty fejlesztette tovább. Az alapkonceptió szerint három fontosabb kód létezik: a „primordiális” a közös származási és eredetmítoszokra, a „polgári” a társadalmi intézményekre és tradíciókra épül, s végül a „kulturális” kód a vallástól a nacionalizmusig terjedő szellemi beállítottságot fejezi ki – azzal az eltéréssel, hogy Eisenstadt a harmadik kódot inkább transzcendentális-szagrális értelemben használja. Delanty viszont túlságosan szűkre szabottnak érzi ezt a hárommozanatúságot, s azt még két – szociális és diszkurzív – kóddal egészítette ki. Ezzel az európai és nemzeti identitás kulcsát is megadja, amennyiben a nemzeti identitás esetében a szociális kód biztosítja a „magasan differenciálódott társadalom” belső kohézióját, a „posztnacionális” európai azonosságtudatra pedig a diszkurzív kód, az identitásfejlődés fent említett kom-

munikatív logikája és stratégiája jellemző (Eisenstadt–Giesen, 1995; Delanty, 1995 és 1999: 270–271).

A komplementer tézishez néhány kiegészítést kell fűznünk. Először is: a komplementer viszony nem korlátozódik e két identitásformára – tágabb kontextusba helyezhető, mint a modern európai polgárok családtól a világpolgárságig terjedő többes kötődésének, *multi- vagy poliidentitásának* egyik – bár jelentőségében-polemikusságában kiemelkedő (és kiemelhető) – szegmentumaként. Ez a többes kötődés a „közösségek közössége” – paradigma tudati tükörképe: a „multiple démoi”-nak a „multiple identity” felel meg –, ahogy erről az angolszász és német nemzetelméleti irodalomban olvashatunk (David McCrone, Robert Hettlage és mások írásaiban), bár a magyar Koller Boglárka dinamikus, az emberi élet során állandóan változó kötődéseket bemutató „identitásháló”-modellje is figyelemre méltó elméleti teljesítmény (McCrone, 1998: 138 pp; Hettlage, 1994: 60; Koller, 2000). A „többes” identitás értelmezésében természetesen vannak eltérések: van aki a fent említett dinamikus modellt, az individuuum változó identitáspreferenciát veszi meghatározó ismérvnek (Stuart Hall: „az identitás »mozgatható ünnep« lesz”); mások közösségi alapon – a kollektív identitás felől – közelítik a kérdést; s végül eléggé elterjedt a multiidentitás – koncentrikus körökben modellezhető – területi értelmezése is, pl. André-Paul Frogner elemzésében (Hall, 1997: 61; Frogner, 1998).

A multi- vagy poliidentitás fogalmához még egy pontosító megjegyzést kell tennünk. A európai identitás fogalma gyakran kap – főleg a német irodalomban – olyan értelmezést, mintha az Európában fellelhető összes identitásforma és identitásszint gyűjtő- vagy főfogalma lenne. Rainer Lepsius szerint „az európai kulturális identitás az eltérő értékvonzatokkal rendelkező identifikációk konglomerátuma”; Rüdiger Görner pedig három komponensből álló „szintetikus identitásnak”, illetve „szemi-föderális identitásnak” nevezi (Lepsius, 1999: 220; Görner, 1996: 211, ill. 216). Ebben az értelmezésben eltűnik az európai identitás önálló minősége – szerencsésebb lenne a kifejezést az európai entitáshoz való kötődés számára fenntartani, amelynek „megteremtése (is) lényegesen több mint részeinek egyszerű összegzése” (David W. Ellwood), s ami önálló identitásformaként közbülső pozíciót (Werner Weidenfeld: „Mittelposition”, Richard Münch: „Zwischenstufe”) foglal el a nemzeti identitás és a kozmopolita attitűd között (Ellwood, 1996: 147; Weidenfeld, 1985: 19; Münch, 1999: 238).

Az európai és nemzeti identitás viszonyának figyelemre méltó *szemléltető ábrái* is vannak. Ezek közül Charles Tilly homokórára emlékeztető rajza emelhető ki, melyen alul helyezkednek el a polgárokhoz „közeli”, „konkrét és emocionális” terek és kötődések, keskenyedő középső részén az elvontságot és konkrét-

ságot ötvöző „intermedier” térség van; s végül, az ismét szélesedő felső régióban a „távoli”, „absztrakt és intellektuális” mező helyezkedik el a világpolgársággal, kozmopolita identitással bezáróan. A rombuszalakban ábrázolt nemzeti identitás súlypontja közepén van, keskenyedő végeivel pedig benyúlik a másik két tartományba is. Megemlíthető még a Guido Martinotti–Sonia Stefanizzi szerzőpáros mátrixos megoldása: a táblázat egyik oldalán az európai közösségre, másik oldalán a nemzeti politikai rendszerekre irányuló pozitív, illetve negatív orientációk helyezkednek el, s alkotnak egy sajátos négyes mezőt, illetve kategóriarendszert. Ezek a kategóriák – a mindkét esetben pozitív „integrált”, a csak az európai relációban negatív „statikus-nemzeti”, a csak nemzetileg negatív „innovátor-eszképista” és végül a mindkét esetben negatív „elidegenedett” – nemcsak a kettős kötődés egyidejű, virtuális szemléltetésére alkalmasak, hanem adott esetben az egyes országok konkrét, esettanulmány-jellegű jellemzésére is (Tilly, 1992. 714; Martinotti–Stefanizzi, 1995: 176, ill. 188).

AZ EURÓPAI IDENTITÁS IDŐDIMENZIÓI

Az európai identitás elméletét a (viszonylag) pontos definíción és fogalmi kontextuson túl a történetiség vizsgálatára is ki kell terjeszteni, mivel – Stuart Hall szavaival – „az identitás ...sosem lesz teljes, mindig »folyamatban van«, mindig »alakul<...» (Hall, 1997: 65). Mindez – „mutatis mutandis” – az európai identitásra is érvényes, aminek múltjával, jelenével és jövőjével egyaránt érdemes foglalkozni. Befejezésül ezen idődimenziókat tekintjük át.

Az európai identitás múltja lényegében a „meddig nyúlik vissza” kérdésére adott válaszok tematizálását jelenti, *három alappozíció* szerint. Az első – az identitás kulturális, kultúrantropológiai értelmezését követő – véleménytípus szerint az „európaiság” (Euroean-ness) az antikvitásig visszanyúló (alap)értékei miatt már az ókorban is létezett. A másik pozíció a modernitás, a modern európai politikai gondolkodás kialakulásához, a felvilágosodáshoz, s még inkább a francia forradalomhoz kapcsolja a koherens – de még erősen virtuális, föderatív-konföderatív – Európa-koncepció(k) megjelenését. A harmadik álláspont a konkrét európai egységtörekvéseket és ezek integrációs megvalósulását tekinti határkőnek – a második világháború alatti és utáni időszakban (Wilson–Dussen, 1995; Mayhew, 1998; Bodács, 1992.).

Az állásfoglaláshoz bizonyos *fogalmi distinkció* kell. Minde nélkülöt különbséget kell tennünk az Európa-fogalom és az Európa-eszme között: az előbbi földrajzi és „minőségi” értelemben vett leíró kategória, az utóbbi politikai értelemben vett norma-

tív jövőkép: az európai politika közösség kialakításának terve, projektje. Ahogy Timothy G. Ash fogalmaz: Európa egyszerre jelent „eszmét és ideát, álmot és víziót”, szemben azzal az Európával, ami „projekt, folyamat és progresszió” (Ash, 1997: 119). Egy ilyen projekt sem „ex nihilo” fogalmazódik meg, hanem – politikai reciprokként, a rész–egész dialektikájának megfelelően – anticipálása feltételezi a fragmentációt, a sokat emlegetett „vesztfáliai rendszer” nemzeti-nemzetállami közösségeinek politika transzformációját, ahogy erről Andrew Linklater és mások elemzéseiben olvashatunk (Linklater, 1998). Továbbá: a „projekt” még korántsem meríti ki az Európa-eszme teljes hatókörét: szükség van – Ernst Gellner nacionalizmus-formulájának megfelelően – az ezzel való értelmi-érzelmi azonosulásra (= identitásra!) és az erre épülő politikai cselekvésre (= mozgalomra!) is (Gellner, 1991: 8–9). Ez utóbbira a két világháború közti időszakban került sor, s ezért – a magunk részéről – ezt tekintենék a fogalomértelmezésünknek megfelelő európai identitás valódi „nyitányának”.

Az európai identitás „jelenét”, jelenlegi állását illetően két alappozíció létezik. Az első pozíció szerint ilyen tudatforma nincs, legfeljebb az Európában fellelhető identitásformák pontatlan gyűjtőfogalmaként használhatjuk. Ez nemcsak a kulturális-etnikai „Hinterland” hiányából, hanem – egy másik okfejtés szerint – a civil társadalmi értelemben vett „nép” hiányából (James H. H. Weiler: „no demos thesis” – Weiler, 1997: 269) is levezethető. Európának ma és a belátható időben „csak lakossága lesz” (Christian Meier), az NGO-k laza, ad hoc jellegű hálózati szerveződése nem elég a politikai közösség szintjén definiálható európai civil társadalom verifikálásához – olvasható az Axford–Huggins szerzőpáros, illetve Emanuel Richter tanulmányaiban (Meier, 2001: 65; Axford–Huggins, 1999: 201; Richter, 1997: 51 pp.).

A másik pozíció lényegesen árnyaltabb képet körvonalaz, amennyiben európai identitás máris *van, de csak erősen behatárolt értelemben*. Ez a behatároltság mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy jelenleg és a belátható időn belül a nemzeti identitásnak centrális pozíciója és meghatározó-generáló szerepe van és lesz az európai multiidentitás konstrukcióján belül. Hans-Jürgen Puhle német történész szerint „a polgárok (az Európai Unió polgárai – D. A.) az európai identitást (még) korántsem részesítik előnyben a nemzeti, regionális vagy lokális identitások előtt”, Klaus Pöhle pedig úgy fogalmaz: ma még „a nemzeti identitás uralja a politikai színpadot (Puhle, 1994: 69; Pöhle, 1993: 259). Az „Eurobarometer” 1998-as felmérése szerint – a „tizenötök” átlagában számolva – a megkérdezettek 4%-a csak európainak, 7%-a európainak és nemzetinek, 43%-a nemzetinek és európainak, s végül ugyancsak 43%-a csak nemzeti beállítottságúnak vallotta magát (Umfrage... 1998). A nem-

zeti identitás primátusa korántsem véletlen, okai – Kende Péter találó megfogalmazásában – részben „az európai egész meghatározatlanságában”, részben pedig annak az „inerciának” erejében keresendők, melyek „Európa lakosait... saját szűkebb, nyelvi-kommunikációs közösségükhöz kötik” (Kende, 2003:16).

Az európai identitás behatároltsága *jellegében és szociális bázisánál* is kimutatható. Az első esetben nemcsak az affektív-érzelmi oldal hiányáról van szó, hanem az Európai Unióval való azonosulás kimondottan *pragmatikus-utilitarista* (Bayer József: „meglehetősen instrumentális”) és ezzel összefüggő *passzív-kivárá* jellegéről is (Bayer, 2001: 37). Az előbbi lényege: a kötődés milyensége az integráció előnyeit és hátrányait mérlegelő „racionális kalkuláció” (Frognier, 1998: 15) eredménye, s az európai közösség elfogadottsága erősen az unió gazdasági teljesítményének a függvénye, az Immerfall–Sobitsch szerzőpáros kifejezésével egyféle „szép időjáráshoz kötött rendezvényhez” („Schönwetter-Veranstaltung”) hasonlít (Immerfall–Sobitsch, 1997: 28–29). Az erősen euroszkeptikus – de nem europesszimista! – Ralf Dahrendorf nemes egyszerűséggel „ünnepi beszédnek” („Sonntagsrede”) nevezi az erre épülő európai konstrukciót (Bayer, 1997: 23). Teoretikusabb megközelítésre ad alkalmat George Mead, illetve David Easton modellje: ezeket alkalmazva az európai identitás jelenlegi állása szerint egydimenziós – „specifikus” vagy „virtuális” – jellegű (Mead, 1969; Easton, 1965:194). A pragmatikus-mérlegelő viszonyulás szükségszerűen egy taktikázó-kivárá magatartást generál, amire a hetvenes években a Lindberg–Scheingold szerzőpáros a „permisszív konszenzus” fogalmát használta, az európai egységítőrekvések „releváns politikai elitjeinek” azon beállítottságát értve alatta, hogy csendes, nem látványos és nem lelkesedő módon addig támogatják ezt a folyamatot, amíg ez nem veszélyezteti a nemzeti ügyeket és érdekcsoportokat (Lindberg–Scheingold, 1970).

Az empirikus szociológiai kutatások – mindenekelött az „Eurobarométer” ilyen jellegű felmérései – az európai identitás *társadalmi bázisának* behatároltságát is kimutatták. Ennek apropóján Ronald Inglehardt fogalmazta meg – ugyancsak a hetvenes években – a „kognitív mobilizáció” tézisét, miszerint a képzetesebb és „szellemileg mozgékonyabb” (általában: fiatalabb) emberek könnyebben fogadják el a nemzetközi intézményeket és a kozmopolita beállítottságot. Az Európai Unió estében egy 1992-es felméréssel lehetne ezt alátámasztani, mikor is kiderült, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők 26%-a gyakran, 35%-a időnként és 40%-a sosem érzi magát európainak. Az alacsony iskolai végzettségűeknél ez az arány 9, 26 és 45% volt (Inglehardt, 1971).

Az *európai identitás jövőjét* illetően ugyancsak két – „europesszimista” és „eurooptimista” – paradigma létezik. Az

„europesszimista” paradigma a korábban említett érveket – európai identitás nincs és kialakulása (etnikai, civiltársadalmi alapon) nehezen képzelhető el – újabb argumentációval is kiegészíti. Eszerint az „Európa-nemzet” és „euronacionalizmus” létrejötte nem is lenne kívánatos, mert – ahogy a neves norvég politológus, Johan Galtung írja – egy születőben lévő európai szuperhatalom kirekesztő ideológiája lenne a nem európaiakkal szemben. Mások az EU-polgárok „jóléti sovinizmusáról” értekeznek, a pozíció egyik képviselője Cris Shore például egyenesen arról ír, hogy „az EU fokozza az idegengyűlöletet..., (s) nem tud mit kezdeni a különböző ellentétekkel, mint például a rasszizmussal”. A pesszimista végkövetkeztetést legjobban talán Nico Wilterdink holland szerző fogalmazta meg: „A világos területi, politikai és kulturális-etnikai határok és a kialakult (»etabliert«) nemzeti kultúrák közti nagy különbségek láttán nem várható, hogy az európai öntudat kialakuljon...Az európai identitás fogalma továbbra is homályban marad...” (Galtung, 1993; Shore, 1996-1997; Wilterdink, 1991: 89).

Az „eurooptimista” paradigma ezzel szemben a „kell – máris van – fejlődni is fog” premisszáiban gondolkodik. Az első két premisszáról már beszéltünk, a harmadikról most, befejezésül kell szót ejtelnünk. Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy az európai (uniós) identitás a jövőben a multi- vagy poliidentitás keretében nemcsak – és elsősorban nem – extenzíven, százalékos „részesedése” arányában fog fejlődni, hanem intenzíve, *karaktervonásait és generáló hatását* illetően. Az „egydimenziós” – pragmatikus-utilitarista, virtuális és specifikus – jelleget az érzelmi(bb) kötődés és az aktív(abb) támogatásban („support”!) is testet öltő „aktuális” kötelezettségvállalás (William Gamson: „universes of obligation” – Gamson, 1995) vált(hat)ja fel. Az Európai Uniónak „érelmíleg telített közösséget kell létrehoznia, belső elkötelezettséggel... , úgy, hogy belülről érintettek vagyunk Európa ügyeiben” – írja erről, mintegy összefoglalóan Christian Meier (Meier, 2001: 57). Ez a minőségében kiteljesedő európai identitás nagyobb hatással lesz, erősebben katalizálja a többi identitásformát is: „nem egyszerűen új elemekkel és tartalmakkal bővíti a hagyományos nemzeti identitásokat, hanem új dimenziókat kölcsönöz nekik: újfajta szerkezetbe és hierarchiába rendezi őket” – írja Pataki Ferenc (Pataki, 2004: 16). A nemzeti identitás „európaizálódik”: „európai akcentusra” tesz szert (Wolfgang Wessels: „europäisch akzentuirt”) azzal, hogy a nemzeti kultúra és nemzettudat befelé forduló, hagyományörző jellege is egy Európára nyitott, az „externális cserekapcsolatokra” (Richard Münch) orientált dimenzióval egészül ki (Wessels, 1995: 122; Münch, 1999: 249).

Az eurooptimista paradigmát egyféle óvatos, mérsékelt optimizmus, s nem a parttalan, naiv evolucionizmus jellemzi. Számol azzal, hogy az európai azonosságtudat fejlődése *nem fog*

spontán, endogén módon végbemenni, többet jelent egy pozitív előjelű európai forгатókönyv értelmi vagy érzelmi reflexiójánál. Egy ilyen irányú fejlődésnek határozott politikai feltételei vannak, melyek közül most csak kettőt említenénk. Az egyik az ún. európai architektúra, ami az Európai Unió politikai rendszerét – intézményeit, továbbá az azok működését-viszonyát meghatározó elvek és normatívák összességét – foglalja magában (lásd: 1. jegyzet). A téma szakirodalmában már-már közhellyé vált, hogy ez a politikai rendszer egy sajátos, újszerű, a kormányközi és a föderalista paradigma dichotómiáját túlhaladó³ „sui generis” képződmény lesz, ami több kormányzási, „politikacsinálási” síkot – németül: „Mehr-Eben-Politik”, angolul: „Multi-Level-System” – foglal magában, ahogy ez Markus Jachtenfuchs, Beate Kohler-Koch vagy Joseph R. Llobera munkáiban szerepel (Jachtenfuchs, 1997, 2001; Jachtenfuchs–Kohler–Koch, 1996; Llobera, 1993). E szintek között – a föderációtól eltérően – „laza” a kapcsolat („lose gekoppelt”), „átjárás” van a politikai szereplők között (Grande 2000). Az összszűffüggés meglehetősen egyértelmű: a multidentitás „kompatibilis” (Joachim Schild) a többszintes kormányzati rendszerrel, illetve egy ilyen rendszer „implikálja” (William Wallace, Robert Hettlage) a többes kötődést (Schild, 2001: 335-336; Wallace, 1997: 44; Hettlage, 1994: 60-61).

A másik feltételt az *identitáspolitika* címszó alatt lehetne összefoglalni, amit Peter Sloterdijk holland kutató „identitástechnikáknak” („identity technics”) nevez. Ennek irányai és eszköztára meglehetősen sokrétű: találkozhatunk a fogalom politikai, mindenekelőtt az (európai) állampolgárságot preferáló (Guild, 1996; Cable, 1994), vagy a kulturális megoldásokat (oktatás, tömegkommunikáció) előtérbe állító (Dávid, 2003) felfogásával is. Az identitáspolitika komplexumából a magunk részéről az európai multikulturális sokféleség kollektív jogokban megnyilvánuló elismerését – Charles Taylor elhíresült kifejezésével: az „elismerés politikáját” –, az egyéni jogok szintjén pedig az „identitásválasztás szabadságát” (Bíró Gáspár) hangsúlyoznánk (Taylor, 1997; Bíró, 1995). A kérdés korántsem csak teoretikus jellegű: napjaink „előregedő” Európájának egyre inkább szembe kell néznie a növekvő migráció és egy koherens bevándorláspolitika kihívásaival, amiről az „European Review” legutóbbi, tematikus számában (is) olvashatunk (The challenges... 2004).

E feltételek teljesülése mellett van rá okunk, hogy „eurooptimisták” legyünk, bízva abban, hogy a létrejövő többszörösen is pluralista európai rend, az „európai pluriverzum” (Mayer, 1987: 239) *európai nemzet- és politikai fejlődés új lehetőségeit* fogja feltárni. *A nemzetfejlődésben* – az ismert dekonstrukciós opció alternatívájaként – a „nem vész el, csak átalakul” logikáját követő *transzformációs paradigma*⁴ fokoza-

tos tényerésével számolhatunk. A „nem vész el” kitétel a nemzet és nacionalizmus szerepének tartós, funkcionális – s nem csak „maradványjellegű” – fennmaradására utal, arra, hogy az emberi (és európai) társadalom nemcsak Rousseau vagy Mazzini korában, hanem a belátható jövőben sem lesz képes „in abstracto” létezni, hanem továbbra is rá lesz utalva a többféle-képpen – hol „szociális-etnikai organizmusként” (Hagedoom–Pepels, 2000: 11), hol „szociokulturális keretként” (Smith, 1995:159), hol „társadalmi-pszichológiai csoportként” (Lodge, 1996), hol pedig kommunikatív-diszkurzív közösségként (Deutsch, 1972: 27) – definiált nemzeti entitás(ok) és a nacionalizmus mint „integrációs ideológia” (Lemberg, 1968: 65 pp.; Melucci, 1989) hatékony, szociálintegratív szerepére. S ezek a közösségek a jövőben nemcsak ezzel a „belső” funkcióval rendelkeznek majd, hanem – a többszintes-többszintű Európá-modell egyik aktoraként – markáns külpolitikai szerepük is lesz. Joseph Llobera érdekes tematizációjában az integráció, a nemzetállamok (!), a régiók és a „transzkulturális-etnikai közösségek” mellett az „etnonemzetek” is szerepelnek ezen aktorok között (Llobera, 1993: 76–77; továbbá: Gottlieb, 1993), a nemzetközi kapcsolatokban betöltött funkciójukra pedig – mintegy Ernst Renan parafrázisaként – Anthony D. Smith megfogalmazását idézhetjük: „a nemzetek és nemzetállamok pluralista világa megmarad az imperialista önkény egyetlen ellenszerének” (Renan, 1995: 186; Llobera, 1993: 76–77). A nemzet és nemzettudat tehát tovább él, mert – Schöpflin György szép megfogalmazásában – „jelentéssel tölti meg az egyént körülvevő világot, biztosítja a közösségen belüli kommunikációt és a kollektív tudás olyan formáit, amelyek lehetővé teszik az egyén számára, hogy olyan életet éljen, amelyben nem kell minden általa tapasztalt dolog értelmét újra meg újra megfogalmaznia” (Schöpflin, 2004: 46).

Az „átalakul” – a tulajdonképpeni transzformáció – mindezekelőtt azt jelenti, hogy kialakul(hat)nak a régi, zárt, holisztikus nemzetfogalommal szemben alternatívát jelentő új típusú, „nyílt” (Rudolf Hanisch, 1997: 133: „offene Nation”), befogadó és a „különbségekre alapozott” nemzetépítési stratégiát követő (Zellner, 1999: 22), vagy „individuais-plurális” (Della Valle, 1993: 238 pp.) nemzetek, melyek – az egykori rousseau-i és renani tradíció újrafogalmazásával – az állampolgárok szabad társulásán (Jenkins–Sofos, 1996: 29: „open, voluntary associations”) alapulnak. A nemzeti közösség transzformációját követik a modern nacionalizmus alakváltozásai is. Ez nemcsak a nacionalizmus „integrális” formájának (Alter, 1985: 43 pp.) „megszelídítését” (Weiler, 1993: 10), illetve „civilizálását” (Mach, 2001: 92) jelenti, hanem ennél alapvetőbb, szerkezeti változásokat is. Ebből kettőt emelhetünk ki: a nacionalizmus egyfelől a „nemzetállam ideológiájától” (Orosz, 1993) egyre in-

kább annak „nemzetcentrikus” variánsa (Dér, 1998: 67 pp) felé fog eltolódni; másfelől egy olyan „neonacionalizmus” kialakulása prognosztizálható⁵, melynek sziginifikáns jegyeit – David McCrone klasszifikációját alapul véve – a koherens civil társadalom megléte, a kulturális és politikai nacionalizmus komplexitása, valamint a regionális és nemzeti identitás komplementer viszonyát kifejező „többes nemzeti identitás” („multiple national identity”) kialakulása jelenti (McCrone, 1998: 125 pp). Ezért írhatta David Miller: „...meg kell őriznünk a nacionalizmus elvét, de eközben olyan fajta nemzeti identitást kell teremtenünk, amely alkalmas a mai kultúrváltozatok pluralizmusának befogadására” (Miller, 1995: 420).

A *politikai fejlődésben* – a nemzetfejlődéstől korántsem függetlenül, hanem annak feltételeként és eredményeként – Európa a nemzetállam keretein túllépő, a demokrácia harmadik transzformációját jelentő „nagy léptékű” demokrácia (Dahl, 1989: 317 pp.; Held, 1991: 200–201) kísérleti terepévé és modelljévé válhat. Ez a modell „nagyban”, európai méretekben kísérlelheti meg megvalósítani a deliberatív (Habermas, 1992; Fishkin, 1991) és „konszociatív”, „konszociális” (Lijphardt, 1984; Schmidt, 2000) demokrácia európai ideáltípusát, ami társadalmi és nemzeti relációban egyaránt a a részek autonómiájárárészek autonómiájára és az „egész” integrációjára épülő konstrukciót jelent (Wintle, 2002: 106–107). A szociális, politikai és identitásbeli európai pluralizmus nemcsak az Európai Unió jelenlegi neuralgikus pontjaira – demokratikus deficit, kettős legitimitáció stb. (Navracsics, 1998) – jelenthet távlati megoldást, hanem újszerűségével – Guy Kirsch: „new pluralism” (Kirsch, 1995) – az európai társadalomfejlődés értelme is új dimenziókkal gazdagodhatna, amennyiben öreg kontinensünk egy olyan „kompetitív világhatalommá” válna, ami alternatív modell lehet(ne) az új világrend és világtársadalom fejlődésében (Mauil, 1997; Messner, 2001).

JEGYZETEK

1. Az „európai architektúra” fogalma kettős – szűkebb és tágabb – értelemben is használatos. Az előbbi csak az Európai Unió politikai rendszerére terjed ki, az utóbbi – Richard Münch pozíciójának megfelelően – az európai kompetenciával bíró összes szervezetet (NATO, EBESZ stb.) és azok funkcionális kölcsönhatásait is magában foglalja (Seidelmann, 1995). Cikkünkben a következőkben az első értelmezést vesszük alapul.
2. A nacionalizmus és nemzeti identitás fogalmi viszonyításának legalább háromféle módozata lehetséges. A nemzeti identitás fogalmát a téma kutatóinak egy része a nacionalizmussal szinonim értelemben használja (Greenfeld, 1922: 16–17; Langer, 1996: 331); mások – alapvetően pozitív nemzeti érzésként, büszkeségként stb. értelmezve azt – szembeállítják a „rossz” (szélsőséges-excesszív jellegű) nacionalizmussal (Hoffmann 1966; Roth 1994;

- Conquest 2003). A harmadik pozíciót – a szinonim értelmezés modifikált változatát – az ún. analitikus nacionalizmuselméletek (Gellner 1991; Melucci 1989) képviselik, ahol az affektív-érzelmi komponens nem jelent önálló minőséget, hanem egy tágabb, politikai illetve kognitív és normatív-evaluatív kontextusba ágyazódik, s ezen a fogalmi körön belül legfeljebb a nacionalizmus „soft” és „hard” típusairól lehet beszélni (Hagendoorn–Pepels, 2000: 24–25). A magunk részéről ezt a pozíciót tartjuk a legjobb elméleti modellnek.
3. Az ún. „euroföderalizmus” lényegéről és aktualitásáról folyó több évtizedes vitát a magunk részéről nem tekintjük igazán lezártnak, hiszen mind a jelenlegi helyzet megítélésében, mind a jövő prognosztizálásában több pozíció létezik. Az első pozíció szerint a fejlődés már túljutott ezen, az Európai Egyesült Államok „lekerült a napirendről” (Kiss, 2000: 28); a második vélemény-típus – mindenekelőtt a 90-es évek reformjait alapul véve – a föderalista jelleg fokozatos előtérbe kerüléséről, egy „kvázi-föderalista” szisztéma létrejöttéről beszél (Altermatt, 2000: 244; Bogdandy, 1999; Pinder, 2001). A harmadik vélemény-típus szerint a jövő Európája megőrzi és applikálja a „föderalizmus logikáját” egy tágabb, „szinkretikus” paradigmán belül (O’Neill, 1996: 81–121). Igazán termékeny elméleti alapállásnak – úgy tűnik – nem a föderalizmus negációja, hanem a föderalizmuson belül pozícionálható alternatív megoldások keresése ígérkezik (Schulze, 1990: 477 pp.; Burgess–Gagnon, 1993; Schmalz-Bruns, 1997: 67–74; Abromeit, 2000: 64–67).
 4. A transzformáció mellett a szakirodalomban többször találkozhatunk a „rekonstrukció” fogalmával, a „dekonstrukció-rekonstrukció” dichotómiával is (Kiss, 2004: 59–60). A magunk részéről a transzformáció fogalmát tartjuk szerencsésebbnek, mivel a szóban forgó nemzetfejlődési modell esetében nem egy korábban is létezett konstrukció visszaállításán, hanem annak átalakításán-átalakulásán van a hangsúly. A további kutatásnak és az ehhez kapcsolódó terminológiakeresésnek a „nemzetépítés” fogalmára (Deutsch, 1972) kellene fókuszálnia, arra, hogy – a demokráciához hasonlóan – itt sem egy egyszeri, lezárható, hanem egy „végtelenített”, bizonyos értelemben „homeosztatikuss” folyamatról van szó.
 5. Az „euronacionalizmus” fogalma többféle jelentésben is felbukkant a második világháború utáni európai nemzetfejlődés leírásában. A hatvanas-hetvenes évektől nyugat-európai államokban jelentkező kisebbségi-regionális mozgalmak („substate nationalism”) megjelölésére szolgált (Lyrakian–Rogowski, 1985; Lynch, 1996); a kelet-európai rendszerváltás után az itteni „posztkommunista” (esetenként „törzsinek” definiált) nacionalizmus(ok) fogalmi megfelelője volt (Mommssen, 1992; Geistinger, 1994), újabban pedig a globalizációellenes mozgalmak egyik – gyakran szélsőséges, „barna” – nemzetvédő áramlatának megnevezéseként találkozhatunk vele (Zürn, 1998; Keating, 2004). A McCrone-féle értelmezést is figyelembe véve a „neonacionalizmus”-terminus mindenképpen problematikusnak tűnik, s egy más, pontosabb terminológia kidolgozása és alkalmazása lenne ajánlatos.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abromeit, H. (2000): Kompatibilität und Akzeptanz – Anforderungen an eine „integrierte Politie”. In: Grande – Jachtenfuchs, 2000: 59–75 p.
- Altermatt, U. (2000): A szarajevói jelzőtűz. Etnonacionalizmus Európában. Budapest: Osiris.
- Angelucci, O. (1993): Die Europäische Identität der Europäer: eine sozialpsychologische Bestandaufnahme. In: Bogdandy, 1993: 303–318 p.
- Ash, T. (1997): Catching the Wrog Bus? In: Gowan–Anderson, 1997: 117–125 p.
- Ash, T. (1998–1999): Where Do We Go from Here? In: Visions of Europe. Time Special Issue, Winter 1998–1999.

- Axford, B.–Huggins, R. (1999): Towards a post-national polity: emergence of the Network Society in Europe. In: Smith, D.–Wright, S. (szerk.): *Whose Europe? The turn towards democracy*. London: Blackwell, 173–206 p.
- Bayer, J. (1997): *Europäische Identität und Nationalismus*. In: *Wege zu einem anderen Europa. Perspektiven der Europäischen Integration*. Köln: PapyRossa Verlag, 20–33 p.
- Bayer, J. (1999): Globalizáció, európai integráció és nemzeti identitás. *Politikatudományi Szemle*, 1999. 1. sz.
- Bayer, J. (2001): Európai kultúra – európai identitás. In: Karikó S. (szerk.): *Európaiság. Politikai és morális kultúra*. Budapest: Áron K., 23–40 p.
- Bell, D. (1975): *Ethnicity and Social Change*. In: Glaser, N.–Moynihan, D. (szerk.): *Ethnicity. Theorie and Experience*. Cambridge, Massachusetts–London: Harvard Univ. Press, 141–174 p.
- Berten, A. (1999): *Europäische Identität – Einzahl oder Mehrzahl?* In: Dewandre–Lenoble, 1999: 55–66 p.
- Biró, G. (1993): *Az identitásválasztás szabadsága*. Osiris: 1995.
- Bodács, E. (1992): *Európaiság tegnap és ma. Európa történelmi és geopolitikai fogalmának változásai. Eszmélet*, 15–16. sz. Budapest: Eszmélet Alapítvány.
- Bogdandy, A. von (szerk.), 1993: *Die Europäische Option*. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Bogdandy, A. von (1999): *Die Europäische Union und supranationale Föderation. Inregration*, 1999. 2. sz. 95–112. p.
- Brubaker, R. (1996): *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burgess, M.–Gagnon, A.-G. (1993): *Comparative Federalism and Federation. Competing Traditions and Future Directions*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Cable, V. (1994): *The World's New Fissures: Identities in Crisis*. London: Demos Paper, 6. sz.
- Castells, M. (1997): *The Information Age – Economy, Society and Cultur. Vol. 2.: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Chebel, M. (1986): *La formation de l'identité politique*. Párizs: PUF.
- Conquest, R. (2003): *Kegyetlen évszázad*. Budapest: XXI. Század Intézet.
- Dahl, R. (1989) *Democracy and its Critics*. New Haven–London: Yale Univ. Press.
- Dávid, Á. (2003): *Európai kulturális identitás*. EU Working Papers, 2002. 3. sz. 93–112.
- Delanty, G. (1995): *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*. London: MacMillan.
- Delanty, G. (1999): *Die Transformation nationaler Identität und die kulturelle Ambivalenz europäischer Identität. Demokratische Identifikation in einem postnationalen Europa*. In: Viehoff–Segers, 1999: 267–288 p.
- Dellavalle, S. (1993): *Für einen normativen Begriff von Europa: Nationalstaat und europäische Einigung im Lichte der politischen Theorie*. In: Bogdandy, 1993: 237–266.
- Dér, A. (1998): *A nacionalizmusfogalom elemzéséhez*. *Világosság*, 1998. 4. sz.
- Deutsch, K. W. (1972): *Nationenbildung – Nationalstaat – Integration*. Düsseldorf: Bertelsman.
- Dewandre, N.–Lenoble, J. (szerk), 1999: *Projekt Europa. Postnationale Identität: Grundlage für eine Europäische Demokratie*. Berlin: Schelzky u. Jeep.
- Dumont, H. (1999): *Die Zuständigkeiten der Europäischen Gemeinschaft auf dem Gebiet der Kultur*. In: Dewandre – Lenoble, 1999: 119–142. p.
- Easton, D. (1965): *A System Analysis of Political Life*. New York–London: John Wiley and Sons Inc.
- Eder, K. (1999): *Integration durch Kultur?* In: Viehoff–Segers, 1999: 147–179 p.
- Eisenstadt, S. M.–Giesen, B. (1995): *The Construction of Collective Identity*. *European Journal of Sociology*, 1995. 1. sz. 73–102. p.

- Ellwood, D. W. (1996): Do Wee Need Them to Define Our Identity? Europe's American Challenge Today. In: Row, T. (szerk.): Reflections on the Identity of Europe. Global and Transatlantic Perspectives. Bologna: The Johns Hopkins University. 135–148 p.
- Etzioni, A. (2001): On Ending Nationalism. *Internationale Politik und Gesellschaft*. 2001. 2. Eysenck, H. J. (1996): A szociális attitűdök szerveződése. In: Lányi G. (szerk.): Politológiai pszichológia. Szöveggyűjtemény. Budapest: Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézet, 90–114. p.
- Feischmidt M. (szerk.), 1997: Multikulturalizmus. Budapest: Osiris.
- Fernandez-Armestro, F. (2001): A jelenkor története. Budapest: Atheneum.
- Ferry, J.-M. (1999): Die Relevanz des Postnationalen. In: Dewandre– Lenoble, 1999: 30–41. p.
- Ferry, J.-M. (1999/b): Europäische Identität und europäischer Bürgerstatus. Anmerkungen zum Gipfel von Maastricht. In: Dewandre– Lenoble, 1999: 111–118 p.
- Fishkin, J. S. (1991): Democracy and Deliberation. New Directions for Democratic Reform. New Haven–London: Yale University Press.
- Fleras, A.–Elliott, J. L. (1997): A multikulturalizmus Kanadában: a „sokféleség felmagasztalása”. In: Feischmidt, 1997: 29–38. p.
- Fouchet, M. (1999): Európa köztársaság. Történelmek és geográfia között. Budapest: Napvilág K.
- Fouéré, Y. (1968): L'Europe aux cent drapeaux. Párizs: Presses d'Europe.
- Frognier, A.-P. (1998): Les identités territoriales. Concepts, constitution et diffusion. *Revue Internationale de Politique Comparée*, 1998. 1. sz. 11–19.p.
- Galtung, J. (1993): The Emerging European Supra-Nationalism. In: Hedetoft, U. (szerk.): Nation or Integration. Perspectives in Europe in the 90's. Aarlborg: Aarlborg Univ. Press, 13–26. p.
- Gamson, W. (1995): Hiroshima, the Holocaust and the Politics of Exclusion. *American Sociological Review*, 60. (1995), 1–20 p.
- Garcia, S. (1993): Europe's Fragmented Identities and the Frontiers of Citizenship. In: Garcia, 1993: 1–29. p.
- Garcia, S. (szerk), 1993: European Identity and the Search for Legitimacy. London–New York: Pinter Publishers.
- Geistinger, M. (szerk.), 1994: Dissonanzen in Europa. Das neue Nationalismus und seine Folgen. Bécs: Braumüller.
- Gellner, E. (1991): Nationalismus und Moderne. Berlin: Rotbuch Verlag.
- Glutz, P. (1999): Europäische Identität. Eine Spekulation. *Die Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte*, 1999. 3. sz.
- Gottlieb, G. (1993): Nation to against state: new approaches ethnic conflicts and the decline of sovereignty. New York: Council of Foreign Relations Press.
- Gowan, P.–Anderson, P. (szerk.), 1997: The Question of Europe. London–New York: Verso.
- Görner, R. (1996): Einheit durch Vielfalt. Föderalismus als politische Lebensform. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Grande, E. (2000): Multi-Level Governance: Institutionelle Besonderheiten und Funktionsbedingungen des europäischen Mehrebenensystem. In: Grande – Jachtenfuchs, 2000: 11–25 p.
- Grande, E.–Jachtenfuchs, M. (szerk.), 2000: Wie problemlösungsfähig ist die EU? Regieren im europäischen Mehrebenensystem. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Greenfeld, L. (1992): Nationalism: Five Roads to Modernity. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Guild, E. (1996): The Legal Framework of Citizenship of the European Union. In: Cesarini, D.–Fulbrook, M. (szerk.): Citizenship, Nationality and Migration in Europe. London: Routledge, 30–54 p.
- Habermas, J. (1987): Geschichtsbewusstsein und politische Identität. Die

- Westorientierung der Bundesrepublik. In: Uő.: Eine Art Schadenabwicklung. Kleine politische Schriften VI. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1989): Történelmi tudat és politikai identitás. Szociológiai Figyelő, 1989. 4. sz.
- Habermas, J. (1992): Staatsbürgerschaft und die nationale Identität. In: Uő.: Faktizität und Geltung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1998): Die postnationale Konstellation. Politische Essays. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Hagendoom, L.–Pepels, J.(2000): European Nations and Nationalism. An Introductory Analysis. In: Hagendoom, L.–Csepe, Gy.–Dekker, H.–Farmen, R. (szerk.): European Nations and Nationalism. Theoretical and historical perspectives. Alderhot-Brookfiels USA–Singapore–Sidney: Ashgate Publishing Ltd.
- Hall, S. (1997): A kulturális identitásról. In: Feischmidt, 1997: 60–85.
- Haller, M. (szerk.), 1996: Identität und Nationalstolz der Österreicher. Gesellschaftliche Ursache und Funktionen. Harausbildung und Transformation seit 1945. Internationale Vergleich. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag.
- Haller, M.–Gruber, S. (1996): Die Identität der Österreicher zwischen lokal-regionaler, nationaler und europäischer Zugehörigkeit. In: Haller, 1996: 431–500. p.
- Hanisch, R. (1997): Die künftige Rolle der Nation in der Europäischen Union. Politische Studien, 1997. 4. sz.
- Hassner, P. (1999): Die europäische Einigung und der Umbruch in Osteuropa. Identität und Öffnung. In: Dewandre–Lenoble, 1999: 169–182 p.
- Havel, V. (2000): Európa mint feladat. 2000, 1996. 7. sz.
- Heinrichsmeyer, W.–Hildebrand, K.–May, B. (szerk.), 1995: Auf der Suche nach europäischer Identität. Bonn: Institut für Europäische Integrationsforschung.
- Held, D. (1991): Democracy, the Nation State and the Global System. In: Uő. (szerk.): Political Theory Today. Cambridge: Polity Press, 197–235 p.
- Heller, Á. (1999): Európa, Európa. Kritika, 1999. 3. sz.
- Hettlage, R. (1994): Etnofragmentierung im Mittel- und Osteuropäischen Raum: über die aktuelle Stärke „schwacher“ Bindungen. In: Gehlich, P.–Glass, K. (szerk.): Bewältigen oder bewahren? Dilemmas des mitteleuropäischen Wandels. Wien–Torun: Österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäische Studien, 47–64 p.
- Hettlage, R. (1997): Eurovisionen. Identitätsfindung zwischen Region, Nation, Europa. In: Hettlage et al., 1997: 320–357 p.
- Hettlage, R.–Deger, P.–Wagner, S. (szerk.), 1997: Kollektive Identität in Krisen. Ethnizität und Region, Nation, Europa. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Hobsbawm, E. J. (1997): A nacionalizmus kétszáz éve. Budapest: Mæcenas.
- Hoffmann, S. (1966): Obstinate or Obsolote? The Fate of the Nation-State and the Case of Western-Europe. Daedalus 85 (1966), 872–877. p.
- Hofstede, G. (1994): Cultures and Organisation. London: Harper Collins Business.
- Husserl, E. (1972): Az emberiség válsága és a filozófia. In: Uő.: Válogatott tanulmányok. Budapest: Gondolat, 323–367 p.
- Immerfall, S.–Sobitsch, A. (1997): Europäische Integration und europäische Identität. Die Europäische Union und seine Bürger. Aus Politik und Zeitgeschichte, B. 10/97. 28 Februa 1997. 25–37 p.
- Inglehardt, R. (1970): Cognitive Mobilisation and European Identity. Comparative Politics, 1970. 3. sz. 45–70. p.
- Inglehardt, R. (1971): Changing values priorities and European Integration. Journal of Common Market Studies, 1971. 10. sz. 1–36. p.
- Jachtenfuchs, M. (1997): Die Europäische Union – ein Gebilde siu generis? In:

- Wolf, 1997: 15–36. p.
- Jachtenfuchs, M. (2001): The Governance Approach to European Integration. *Journal of Common Market Studies*, 2001. 2. sz. 245–264 p.
- Jachtenfuchs, M.–Kohler-Koch, B.: *Regieren im dynamischen Mehrebenensystem*. In: Uő.(szerk): *Europäische Integration*. Opladen: Leske + Budrich, 15–44 p.
- Jenkins, B.–Sofos, A. (1996): Nation and Nationalism in Contemporary Europe: a Theoretical Perspective. In: Jenkins, B.–Sofos, A. (szerk): *Nation and Identity in Contemporary Europe*. London–New York: Routledge, 9–33 p.
- Keating, M. (2004): Többnemzetiségű demokráciák a szuverenitás utáni világrendben. *Pro Minoritate*, 2004. Nyár.
- Kellas, J. G. (1991): *The Politics of Nationalism and Ethnicity*. London: Macmillan.
- Kellmann, H. (1973): A szociális befolyásolás három folyamata. In: Hunyady, Gy. (szerk): *Szociálpszichológia*. Budapest: Gondolat.
- Kende, P. (2003): Milyen mértékig tudnak az „egésszel” azonosulni Európa kis és nagy nemzetei? *Politikatudományi Szemle*, 2003. 1. sz. 5–18. p.
- Kirsch, G. (1995): The New Pluralism. Regionalism, Ethnicity and Language in Western Europe. In: Knop, K. et al. (szerk.): *Rethinking Federalism: Citizens, Markets and Governments in a Changing World*. Vancouver: UBC Press.
- Kiss, J. L. (2000): Kölcsönhatás vagy ellentét? Az integráció és a nemzeti érdek viszonya. In: Uő. (szerk.): *A tizenötök Európája*. Budapest: Osiris, 9–32. p.
- Kiss, P. *Nemzet és tudomány*. Világosság, 2004. 5. sz.
- Kohn, H. (1962): *Die Idee des Nationalismus*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Koller B. (2000): Az uniós polgárok azonosságtudata. In: Rostoványi Zs. (szerk.): *Ars boni et aequi*. Tanulmányok az ezredforduló nemzetközi rendszeréről. Budapest: Aula.
- Körösényi A. (1991): A politikai tagoltság, 1990. In: Kurtán, S.–Sándor, P.–Vass, L. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve, 1991*. Budapest: *Ökonómia Alapítvány – Economix Rt.* 75–80 p.
- Langer, J. (1996): Nation – eine schwindende Basis für die soziale Identität? Eine Studie über 17 bis 19jährige Schuler und Schülerinnen. In: Haller, 1996: 327–382.
- Lemberg, E. (1967–1968): *Nationalismus*. Bd. 1–2. Hamburg: Rowohlt.
- Lepsius, M. R. (1999): Die Europäische Union. *Ökonomisch-politische Integration und kulturelle Pluralität*. In: Viehoff–Segers, 1999: 201–222.
- Lijphart, A. (1984): *Democracies*. New Haven: Yale Univ. Press.
- Lindberg, L. N.–Scheingold, S. A. (1970): *Europe’s World-Beh-Polity*. Patterns of Change in the European Community. New York: Englewood Cliffe.
- Linklater, A. (1998): *The Transformation of Political Community*. Ethical Foundations of Post-Wetphalian Era. Oxford–Cambridge: Politiy Press.
- Llobera, J. (1993): The Role of the State and the Nation in Europe. In: Garcia, 1993: 64–80. Lodge, J. (1996): *The European Parliaments*. In: Anderson, S. S.–Eliassen, K. A. (szerk.): *The European Union: How Democratic Is It?* London: Lothian Foundation Press, 95–103. p.
- Lynch, P. (1996): *Minority Nationalism and European Integration*. Cardiff: Univ. of Wales Press.
- McCrone, D. (1998): *The Sociology of Nationalism*. Tomorrow’s ancestors. London–New York: Routledge.
- Mach, Z. (2001): *Határok és identitások a mai Európában*. *Pro Minoritate*, 2001. Nyár.
- Mackenzie, W. J. M. (1968): *Political Identity*. New York: St. Martins Press.
- Martinotti, G.–Stefanizzi, S. (1995): Europeans and the Nation State. In: Niedermayer, O.–Sinnott, R. (szerk.): *Public Opinions and Internationalized*

- Governance. Oxford: Oxford Univ. Press, 163–191. p.
- Mauil, H. W. (1997): Europa als Weltmacht? In: Jäger, T.–Piepenschneider, M. (szerk.): Europa 2020. Szenarien politischer Entwicklung. Opladen: Leske + Budrich, 79–95. p.
- Mayer, T. (1987): Prinzip Nation. Dimensionen der Frage, dargestellt am Beispiel Deutschland. Opladen: Leske + Budrich.
- Mayhew, A. (1998): Recreating Europe. The European Union's Policy Towards Central and Eastern Europe. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Mead, G. H. (1969): Philosophie als Sozietät. Frakfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Meier, C. (2001): Hol van az európai identitás? Európai Szemle, 2001. 2. sz.
- Melucci, A. (1989): Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society. London: Hutchinson Radius.
- Messner, D. (2001): Kooperative Weltmacht. Die Zukunft der EU in der neuen Weltpolitik. Internationale Politik und Gesellschaft, 2001. 1. sz. 26–39. p.
- Miller, D. (1995): On Nationalism. Oxford: Clarendon Press.
- Mommsen, M. (1992): Nationalismus in Osteuropa. Gefährliche Wege in die Demokratie. München: Verlag C. H. Beck.
- Montbrial, de T.–Klein, J. (szerk.), 2000: Dictionaire de strategie. Párizs: PUF.
- Münch, R. (1996): Between Nation-State, Regionalism and World Society: The European Integration Process. Journal of Common Market Studies, 1996. 3. sz. 379–401.
- Münch, R. (1999): Europäische Identitätsbildung. Zwischen globaler Dynamik, nationaler und regionaler Gegenbewegung. In: Viehoff–Segers, 1999: 223–252 p.
- Navracsics, T. (1998): Európai belpolitika. Az Európai Unió politikatudományi elemzése. Budapest: Korona K.
- O' Neill, M. (1996): The Politics of European Integration. A reader. London–New York: Routledge.
- Orosz I. (1993): A nacionalizmus mnit a nemzetállam ideológiája. In: Uő.: A Westminster- modell. Budapest: Katalizátor Iroda.
- Pataki, F. (2004): Az európai identitás kérdőjelei. Mozgó Világ, 2004. 5. sz.
- Pinder, J. (2001): Der Vertrag von Nizza – Wegbereiter eines föderalen oder inetrgouvernementalen Europa? Integration, 2001. 2. sz. 77–85. p.
- Pöhle, K. (1993): Ist die europäische Identität unmöglich? Internationale Politik und Gesellschaft, 1993. 3. sz.
- Reese-Schäffer, W. (1999): Supranationale oder transnationale Identität? In: Viehoff–Segers, 1999: 253–266. p.
- Reiterer, A. F. (1988): Die unvermeidbare Nation. Ethnizität, Nationalität und nachnationale Gesellschaft. Frankfurt–New York: Campus Verlag.
- Renan, E. (1995): Mi a nemzet? In: Bretter, Z. – Deák, Á. (szerk.): Esmék a politikában: a nacionalizmus. Pécs: Tanulmány Kiadó.
- Richter, E. (1997): Die europäische Zivilgesellschaft. In: Wolf, 1997: 37–62 p.
- Rohnte, D. (1995): Europäische Identität aus kunsthistorischen Sicht. In: Henrichsmeyer et al., 1995: 45–52 p.
- Rostoványi Zs. (1999): Európaiság, európai identitás és az európai integráció. Európai Szemle, 1999. 4. sz.
- Roth E. (1994): Nacionalizmus vagy demokrácia? Dimenziók, 1994. 1. sz. 26–40.
- Schild, J. (2001): National vs. European Identities? Journal of Common Market Studies, 2001. 2. sz. 331–352 p.
- Schmalz-Bruns, R. (1997): Bürgergesellschaftliche Politik – ein Modell der Demokratisierung der Europäischen Union? In: Wolff, 1997: 63–90 p.
- Schmidt, M. G. (2000): Der konsoziative Staaat. Hypotesen zur politischen Struktur und zum politischen Leistungsprofil der Europäischen Union. In: Grande–Jachtenfuchs, 33–58 p.
- Schöpfli, Gy. (2004): Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció.

- Máriabesenyő– Gödöllő: Attraktor K.
- Schulze, R-O. (1990): Föderalismus als Alternative? Überlegungen zur territorialen Reorganisation von Herrschaft. Zeitschrift für Politikforschung, 1990. 3. sz. 475–494. p.
- Schwarz, S. (1997): Von internationaler zu europäischer Identität. In: Hettlage, R. et al (szerk.): Identitäten in Europa. Trier: Univ. Bibl.
- Silvermann, M. (1995): Deconstructing the nation. Immigration, racism and citizenship in modern France. London–New York: Routledge.
- Sked, A. (1990-1991): The Myths of European Unity. The National Interest, Winter 1990–1991.
- Seidelmann, R. (1995): Die neue Architektur Europas. Politische Bildung, 1995. 4. sz. 45–55.
- Shore, C. (1996–1997): Ethnicity, xenophobia and boundaries of Europe. International Journal on Minority and Group Rights, 1996-1997. 3–4. sz. 247–262. p.
- Simon, J. (1999): Két lábon álló demokrácia, avagy mit jelent a politikai elit számára a baloldal és a jobboldal? Politikatudományi Szemle, 1999. 2. sz.
- Smith, A. D. (1991): National Identity. Harmondsworth: Penguin.
- Smith, A. D. (1992): National Identity and the Idea of European Integration. International Affairs, 1992. 1. sz.
- Smith, A. D. (1995): Nations and Nationalism in a Global Era. Cambridge: Polity Press.
- Smith, A. D. (1996): The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell.
- Tapia, C. (1997): Les jeunes face a L'Europe. Párizs: PUF.
- Taylor, Ch. (1995): Nacionalizmus és modernitás. Világosság, 1995. 8 Smith, A. D. 9. sz.
- Taylor, Ch. (1997): Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung. Frakfurt am Main: Fischer Verlag.
- Taylor, P. (1996): The European Community in the 1990's. Oxford: Oxford Univ. Press
- The challenges of immigration. European Review, 2004. 3. sz. 313–398. p.
- Thibaud, P. (1991): L'Europe, un essai d'identification. Esprit, 1991. 11. sz.
- Tilly, C. (1992): Futures of European States. Social Research, 59. (1992), 705–712. p.
- Tyriakian, S. A.–Rogowski, R.(szerk.), 1985: New Nationalism of Developed West. London: Allen and Unwin.
- Umfrage Nr. 50.0 Okt.–Nov. 1998. Standard Eurobarometer 50. Abb. 3.9–3.10. Bruxeles, 1999: EC.
- Viehoff, R.–Segers, R. (szerk.), 1999: Kultur – Identität – Europa. Über die Schwierigkeiten und Möglichkeiten einer Konstruktion. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Wallace, W. (1995): Rescue or retreat? The nation state in Western Europe, 1945–1993. In: Dunn, J. (szerk.): Contemporary Crisis of the Nation State. Oxford: Blackwell.
- Wallace, W. (1997): The Nation State: Rescue or Retreat? In: Gowan–Anderson, 1997: 21–50 p.
- Weidenfeld, W. (1985): Europa – aber wo liegt es? In: Uó. (szerk.): Identität Europas. Bonn: Schriftenreihe des Bundeszentrale für politische Bildung, 13–41 p.
- Weiler, J. H. H. (1994): Fin-de Siécle Europe.: on ideals and ideology in Post-Maastricht Europe. In: Essays in honour of Henry G. Schmers. Vol. 2. Dordrecht et al: Nijhoff.
- Weiler, J. H. H. (1997): Demos, Telos, Ethnos and the Maastricht Decision. In: Gowan– Anderson, 1997: 265-294 p.
- Weiler, J. H. H. (1999): The Constitution of Europe. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

- Wessels, W. (1995): Europäische Identität aus politischer Sicht. In: Heinrichsmeyer et al, 1995: 101–122. p.
- Weiler, J. H. H. (1997): Das politische System der Europäischen Union. In: Ismayer, W. (szerk.): Die politische Systemen Westeuropas. Opladen: Leske + Budrich , 693–722. p.
- Wilson, K.–Dussen, J. van der (1995): The History of the Idea of Europe. London–New York: Routledge.
- Wilterdink, N. (1991): Das europäische Ideal. Eine Untersuchung über europäische und nationale Identitäten. In: Novotny, H.–Taschwer, K. (szerk.): Macht und Ohnmacht in neuen Europa. Bécs: WUV – Universitätsverlag, 71–86. p.
- Wintle, M. (2002): Oszloposodás, konszociáció és vertikális pluralizmus újraértelmezése a holland példán: egy európai megközelítés. Politikatudományi Szemle, 2002. 3–4. sz.
- Wolf, K. D. (szerk.), 1997: Projekt Europa im Übergang? Probleme, Modelle und Strategien in der Europäischen Union. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Wolff, R. P. (1968): The Poverty of Liberalism. Boston: Beacon Press.
- Zellner, W. (1999): On The Effectiveness of the OSCE Minority Regime. Comparative Case Studies on the Implementation of the Recommendations of the High Commissioner on National Minorities of the OSCE. Hamburg: Institut für Friedensforschung und Sicherheitspolitik.
- Zürn, M. (1998): Schwarz-Rot-Grün-Braun: Reaktionsweisen auf Denationalisierung. In: Beck, U. (szerk.): Politik der Globalisierung. Frankfurt am M.: Suhrkamp, 297–330. p.